

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ: ТЕЗАУРУС І ПЕРСОНАЛІЇ

За редакцією *Л. В. Анучиної, О. А. Стасевської,
О. В. Уманець*

2-ге видання, виправлене та доповнене

Харків
«Право»
2019

*Рекомендовано до друку кафедрою культурології
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 8 від 25 березня 2019 р.)*

Рецензенти:

М. П. Требін – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології та політології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого;

М. Д. Култаєва – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди, член-кореспондент НАПН України;

О. В. Шило – доктор мистецтвознавства, професор, професор кафедри образотворчого та декоративного мистецтва Харківського національного університету будівництва та архітектури

Науковий редактор:

В. О. Лозовой – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри культурології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Автори - укладачі:

В. О. Лозовой – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри культурології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого;

Л. В. Анучина – кандидат філософських наук, завідувач картинної галереї Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого;

О. А. Стасєвська – кандидат філософських наук, доцент кафедри культурології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого;

О. В. Уманець – кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри культурології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого;

О. В. Прудникова – доктор філософських наук, доцент, доцент кафедри культурології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого;

В. Г. Грищаненко – доцент кафедри культурології та медіакомунікацій Харківської державної академії культури, заслужений художник України;

О. В. Сердюк – кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри культурології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого;

В. О. Дорошенко – доцент, професор кафедри сценічної мови Харківського державного університету мистецтв імені І. П. Котляревського, заслужена артистка України;

Ю. В. Пасмор – кандидат наук із соціальних комунікацій, науковий співробітник Науково-дослідного інституту правового забезпечення інноваційного розвитку Національної академії правових наук України;

О. В. Разумовська – завідувач лабораторії кафедри культурології Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

К90 **Культура** України: тезаурус і персоналії / Л. В. Анучина, О. А. Стасєвська, О. В. Уманець та ін. ; за ред. Л. В. Анучиної, О. А. Стасєвської, О. В. Уманець ; [наук. ред. В. О. Лозовой]. – 2-ге вид., випр. та допов. – Харків : Право, 2019. – 272 с.

ISBN 978-966-937-686-2

Видання містить категорії та поняття гуманітарного циклу, які відбивають сутність та особливості еволюції світової та вітчизняної культури, репрезентує коло видатних її діячів.

Розраховане на студентів закладів вищої освіти і широке коло зацікавлених читачів.

УДК 008(477)

© Анучина Л. В., Стасєвська О. А.,
Уманець О. В. та ін., 2019

© Оформлення. Видавництво
«Право», 2019

ISBN 978-966-937-686-2

Передмова

Видання «Культура України: тезаурус і персоналії» обумовлено актуальністю осмислення еволюції української національної культури та особливостей її зв'язків зі світовим культурним процесом.

Науково обгрунтовано, у доступній формі автори реалізують нагальне для сучасної гуманітаристики завдання – осягнення сутності та специфіки культурних явищ минулого та сучасності. У тезаурусі розкривається сенс фундаментальних категорій і понять філософії, культурології, етики, естетики, мистецтвознавства тощо, які є принципово значущими для осмислення сутності світової культури та культури України, їх витоків та особливостей розвитку від давнини до сьогодення.

Автори-укладачі також зосереджують увагу на висвітленні сутності понять, які характеризують окремі складові духовної сфери культури – моральна культура, естетична культура, культура особистості тощо.

У виданні надано інформацію про видатних, зокрема сучасних, діячів світової та національної культури.

Зміст і структура видання підпорядковані реалізації головної мети авторського колективу – допомогти в опануванні категоріально-понятійного апарату сучасного гуманітарного, зокрема культурологічного, знання. Видання буде корисним для студентів вищих навчальних закладів, а також для широкого кола осіб, зацікавлених у пізнанні еволюції та специфіки духовного буття людства, феноменології й онтології української національної культури.

ТЕЗАУРУС

А

Абсолютизм (лат. absolutus – необмежений) – форма державного правління, яка відрізняється зосередженістю верховної влади в руках одного правителя та найвищим ступенем централізації влади.

Абсолютизм етичний – методологічний принцип пояснення природи моралі, згідно з яким поняття добра і зла, моральні принципи трактуються як одвічні, незмінні, як абсолютні начала, не пов'язані із історичними законами, умовами суспільного буття людства. Ідеї **А. е.**, які виникають у філософських теоріях Сократа, Платона, Евкліда Мегарського, притаманні християнському вченню в цілому, висловлені в світських етичних теоріях Нового часу Е. Шефтсбері, І. Канта, Г. Спенсера та ін.

Абстракціонізм (лат. abstractio – відволікання) – одне зі спрямувань модернізму, яке найяскравіше виявляється зокрема в живописі, графіці та скульптурі 1 пол. ХХ ст. Характерними ознаками **А. с.** є: безпредметність, абсолютизація значущості кольору та форми, відмова від зображення реальної дійсності, зосередження уваги на відтворенні особистісних емоцій, почуттів, а також «чистої» духовної сутності предметів і явищ. **А.** відбився у творчості таких митців, як В. Кандинський, П. Клеє, М. Ларіонов, В. Татлін, П. Мондріан, Дж. Поллок, К. Малевич та ін.

Абсурдизм (лат. absurdus – безглуздий, нісенітний) – світоглядна позиція, яка базується на ідеї безглуздості людського буття, на принципах алогізму, парадокса, нонсенсу.

Абсурду театр (драма абсурду) – умовна назва французького авангардного театру сер. ХХ ст., запропонована англійським критиком М. Есселіном. Фундаментом **А. т.** є настанови дадаїзму, сюрреалізму та екзистенціалізму, утвердження граничної абсурдності людського існування, прагнення реформування театру. Принципи **А. т.** знайшли втілення у творчості С. Беккета, Е. Іонеско, Ж. Жене, М. Фріша, С. Мро-

жека, Д. Хармса, опосередковано та частково – у творчості В. Винниченка, М. Куліша, В. Діброви, О. Лишеги тощо.

Авангард (франц. *avant* – уперед, *garde* – варта, передовий загін) – сукупність новачійних, революційних рухів та явищ у культурі.

Авангардизм – термін, яким визначається художній феномен поч. ХХ ст. Характерними рисами **А.** є: бунтарський характер, негативне ставлення до мистецького надбання минулих епох, орієнтація на експерименталізм, епатаж, виняткова суб'єктивізація художнього бачення світу та новачійність заради новачійності, стирання кордонів між видами мистецтва, заперечення значущості духовного начала, оспівування науково-технічного прогресу та його результатів.

Автобіографія (грець. *autos* – сам, *bios* – життя, *grapho* – пишу) – жанр літератури, в якому автор і головний герой – одна особа. **А.** притаманні домірність співвідношення художнього та документального начал. До **А.** зверталися у своїй творчості Юлій Цезар, Марк Аврелій, Августин Блаженний, Ф. Петрарка, Ф. де Ларошфуко, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Й. В. Гете, Стендаль, Ф. Ніцше, Л. Толстой, в українській літературі – Т. Шевченко, М. Драгоманов, І. Нечуй-Левицький, І. Франко, а також О. Забужко, Ю. Андрухович, Г. Пагутяк тощо.

Автократія (грець. *autokrateia* – самовладдя, самодержавство) – одна з форм правління, яка базується на необмеженій і безконтрольній владі однієї особи в державі. Видами **А.** були: деспотичні монархії Давнього Сходу, Римська і Візантійська імперії, абсолютні монархії Нового часу тощо.

Автопортрет – 1) жанр живопису; 2) портрет митця (переважно живописний або графічний), виконаний ним самим. Жанр **А.** поширюється в епоху Відродження у творчості А. Дюрера, Рафаеля, Рембрандта. Зразки **А.** в українській літературі – у творчості М. Черемшини, В. Сосюри та ін.

Автохтони – населення, яке споконвіку проживає на певній території.

Агіографія (грець. *hágios* – святий та *grapho* – пишу) – різновид літератури, присвячений життю Святих. Центральний образ **А.** – піднесений образ Святого, який бореться за віру, перемагає сили зла, спокуси. Найбільш поширена **А.** в епоху Середньовіччя.

Агональність (грець. *agon* – змагаюсь) – змагальність. У Давній Греції – принцип, покладений в основу життя громадян поліса і розвитку культури.

Адепт (лат. *adepus* – той, хто досяг) – ревний прихильник певної ідеї, певного вчення.

Академізм – напрям у мистецтві XVI–XIX ст. (зокрема в живописі), спрямований на наслідування античних зразків і мистецьких настанов епохи Відродження. **А.** відрізняють: відірваність від реальної сучасної дійсності, дотримання сталих канонів, зосередженість на відтворенні античної, історичної та релігійної тематики, акцент на технічній майстерності.

Акафіст (давньогрець. *akathistos*, від *а* – заперечна частка та грець. *kathizō* – саджусь) – християнський хвалебний церковний піснеспів на честь Спасителя, Богородиці, Святих, а також церковна служба, яка складається з таких піснеспівів.

Акварель (франц. *aquarelle*, від лат. *aqua* – вода) – 1) техніка живопису, заснована на використанні фарб, зазвичай з клеєм, які легко розчиняються у воді, відрізняються прозорістю, чистотою кольору, що дає можливість побачити тон та фактуру основи (частіше за все паперу), на яку вони накладаються; 2) фарби, які використовуються в такій техніці.

Акведук (лат. *aqua* – вода, *duco* – веду) – споруда у вигляді мосту, естакади (з водоводом у вигляді каналу, труби, лотку), поширена зокрема у Давньому Римі.

Акорд (лат. *assordo* – узгоджувати) – співзвуччя з трьох і більше звуків, що розташовані через один (на відстані терції) і створюють звукову єдність.

Акмеїзм (грець. *асте* – розквіт, вершина) – художня течія поч. ХХ ст. у російській літературі (М. Гумільов, А. Ахматова, О. Мандельштам), музиці (О. Лядов, І. Стравінський), живописі (К. Коровін, Ф. Малявін, Б. Кустодієв). При відсутності єдиного світоглядного фундаменту представників **А.** об'єднували: прагнення довершеності форми; увага до первинних почуттів і поглядів на світ; орієнтація на художні здобутки первісності та Середньовіччя; звернення до художнього доробку Африки та Океанії; тяжіння до чіткості, конкретності висловлення.

Акрополь (грець. acropolis – верхнє місто) – у давньогрецькому місті його підвищена та зміцнена частина, своєрідна фортеця, сховище на випадок війни.

Аксіологія (грець. axios – цінний, logos – слово, вчення) – теорія цінностей, філософське вчення про природу та структуру цінностей, їх місце в соціумі.

Акультурація – процес взаємодії різних культур, який має результатом принципово нове культурне утворення.

Акцентуація особистості – внутрішня схильність індивіда до тих чи інших відхилень у поведінці; передбачає підсилення ступеня певної риси, яка має тенденцію до переходу в патологічний стан; своєрідні загострені властивості особистості з особливим реагуванням. В **А. о.** потенційно закладені як можливості соціально позитивних досягнень, так і соціально негативний заряд. Німецький дослідник К. Леонгард у монографії «Акцентуированные личности» (перше видання – 1968 р.) увів поняття «акцентуїована особистість», обґрунтував специфіку типів **А. о.** – демонстративного (істеричного), педантичного, застрягливого, збудливого тощо.

Алеаторика (лат. alea – гральна кістка) – модерністська течія в музиці сер. ХХ ст., в якій головним композиційним і виконавським принципом є випадковість. **А.** припускає довільну або опосередковано передбачену композитором перестановку виконавцем частин твору, приблизний запис твору, велику роль імпровізації. **А.** виникла у творчості П. Булеза і К. Штокхаузена у 1957 р. До принципів **А.** звертаються також Дж. Кейдж, В. Лютославський, С. Буссотті.

Алегорія (грець. allegoria – інакомовлення) – відтворення абстрактного явища, ідеї, поняття за допомогою образу, пов'язаного з цим явищем (ідеєю) за принципом аналогії та спорідненості. **А.** широко використовується в мистецтві як засіб художньої виразності.

Алегоризм – сутнісна ознака художніх напрямів і течій (бароко, символізм тощо), жанрів (байка, притча, мораліте та ін.), яким притаманне особливе тяжіння до використання алегорій.

Альтернатива (англ. alternative) – наявність, можливість, необхідність вибору між двома (декількома) взаємовиключними рішеннями.

Альтруїзм (лат. alter – інший) – моральний принцип, який передбачає безкорисливе, самовіддане служіння людям, самопожертву, по-

долання власних інтересів, бажань і надання переваги потребам іншого (особи, колективу, держави тощо).

Алюзія (лат. *allusio* – натяк) – художній прийом, метою якого є лаконічний натяк на певні явища, події з огляду на ерудицію глядача (читача).

Амбівалентність (лат. *ambo* – обидва та *valentia* – сила) – 1) термін, уведений німецьким психологом Е. Бейлером для позначення двоїстості, суперечливості почуттів, переживань щодо одного й того ж предмету, однієї події (водночас, наприклад, задоволення й незадоволення, любові та ненависті тощо); 2) двоїстість, суперечливість явища.

Амвон (грець. *ambōn* – виступ, підвищення) – у православному храмі підвищення перед вітварем, з якого читають Євангеліє, промовляють проповіді.

Американська історична школа – одна з провідних антропологічних шкіл кін. XIX – 1 третини XX ст. Провідні представники **А. і. ш.** – Ф. Боас (застосований ним аналіз етичних понять створив підстави для відмови від положення щодо вищості європейської культури та обґрунтування культурного релятивізму), А. Кребер, К. Уїслер та ін., які зверталися до вивчення генези та специфіки конкретних культур – унікальних культурних ареалів, здійснювали польові етнографічні дослідження, вивчали психологію народів, запропонували теорію культурних ареалів.

Аморалізм – моральний принцип, ґрунтом якого є заперечення та відкидання моральних принципів і норм, загальноприйнятих правил поведінки в суспільстві.

Ампір – стильове спрямування в архітектурі та декоративно-прикладному мистецтві кін. XVIII – поч. XIX ст. (спочатку у Франції, в подальшому в інших європейських країнах), яке спирається на традиції архітектури Давнього Риму, вирізняється монументальністю, парадністю, чіткістю, лаконізмом форм і водночас тяжінням до декорування скульптурними рельєфами, зокрема на тематику уславлення військової сили та могутності держави. **А.** найяскравіше відбився у творчості таких архітекторів, як Ш. Персьє, К. Россі, О. Монферран, В. Стасов та ін., скульпторів І. Мартоса, Ф. Шедріна.

Амфітеатр (грець. *amphitheatron*) – 1) у театрі Давньої Греції місця, які розташовані півколом на схилах пагорбів; 2) у Давньому Римі призна-

чена для видовищ будівля еліптичної форми з ареною посередині, навколо якої розташовані місця для глядачів; 3) у сучасному театрі – місця, що знаходяться за партером, розташовані напівкруглими уступами.

Анархізм (грець. *anarchia* – безвладдя) – суспільно-політична течія, яка декларує необхідність негайного знищення будь-якої державної влади шляхом стихійного бунту мас; необмежену свободу особистості; має за мету вільну організацію суспільства з інститутами громадського самоуправління. Головна ідея **А.** – відсутність державного примусу. **А.** в Україні почав поширюватися в кін. XIX ст. під впливом праць П. Кропоткіна. На поч. XX ст. **А.** був ідейною основою селянських рухів. Лідерами українського **А.** були Н. Махно, В. Волін (Ейхенбаум), П. Аршинов (Марін), А. Барон (Канторович) та ін. На поч. 1920-х рр. у СРСР анархістські рухи припинили існування.

Андеграунд (англ. *underground* – підпілля) – явище культури XX ст., зокрема мистецтва, яке характеризується опозиційністю щодо офіційної культурної політики, загальноприйнятих норм, традицій, а також епатажністю, бунтарством, протестністю, створенням альтернативних систем ціннісних орієнтацій та призм художнього світобачення, принциповою «підпільністю» функціонування, розрахованістю на вузьку, «свою» аудиторію.

Анімізм (лат. *anima, animus* – душа, дух) – віра в існування душ і духів, які керують світом та людьми.

«Анналів школа» – школа культурології, сформована в 1920-х рр. французькими науковцями М. Блоком і Л. Февром, спрямована на створення « нової історичної науки », « тотальної історії » – надмасштабного, всеохоплюючого дослідження суспільства, масової свідомості, ментальності певної історико-культурної епохи (переважно – Середньовіччя). Настанови «**А. ш.**» були розвинуті Ж. Ле Гоффом.

Англійська функціональна школа соціальної антропології – заснована Б. Малиновським школа, яка на основі інституціонально-функціонального аналізу у 19130–1970-х рр. досліджувала культуру як «вторинне середовище», до якого пристосовується людина як соціальна істота, зокрема, для задоволення власних потреб.

Аномія (франц. *anomie* – відсутність закону) – поняття, введене в науковий обіг французьким соціологом Е. Дюркгеймом для визна-

чення стану суспільства, яке характеризується безладдям, беззаконням, відсутністю соціального порядку, послабленням соціальних норм, що зумовлює девіантну поведінку. **А.** найбільш повно виявляється у часи «перехідних станів» суспільства (революції, реформи, перебудови тощо).

Анонімність – відсутність фіксації імені (прізвища) автора (зокрема, художнього твору).

Ансамбль (франц. ensemble – сукупність, єдине ціле, разом) – 1) гармонійне поєднання всіх частин у єдине ціле; 2) у мистецтві – гармонійне сполучення всіх компонентів художнього твору, підпорядковане єдиному задуму; 3) у музиці – спільне виконання декількох осіб музичного твору; 4) в архітектурі – гармонійне поєднання споруд, а також їх композиційна єдність із довкіллям.

Антагонізм (грець. antagonisma – суперництво, боротьба) – протиріччя, яке характеризується непримиримою боротьбою протилежних сторін, сил, тенденцій.

Антеїзм (від імені грець. міфолог. героя Антея, джерелом сили та непереможності якого була земля) – відчуття нерозривної єдності з землею-матір'ю, віра в її життєдайну силу.

Анти – визначення візантійськими авторами групи східнослов'янських племен, які населяли лісостепову зону України у 2 пол. IV ст. – VII ст. **А.** створили міцне політичне об'єднання племен із демократичними настановами та спільною військовою організацією. Культура **А.** спиралася на орне землеробство, тваринництво, розвинені ремесла, активний діалог із країнами Європи, Сходу, Середземномор'я, функціонувала за умов формування феодальних відносин.

Антиномія (від anti – проти і грець. nomos – закон; буквально – протиріччя в законі) – термін, уведений в науковий обіг німецьким філософом Р. Гокленіусом для позначення протиріччя між двома положеннями, кожне з яких логічно доведено.

Антиутопія (грець. anti – протилежність, u – ні, topos – неіснуюче місце) – жанр мистецтва (літератури, кінематографу тощо), присвячений висвітленню можливих небезпечних, згубних і непередбачуваних наслідків діяльності людства. **А.** наприкінці XIX ст. синтезується з науковою фантастикою, набуває статусу футурологічного прогнозу в жанрі

фантастичних романів-попереджень (у творчості С. Батлера, Г. Уеллса та ін.). Літературні А. ХХ ст. спрямовані проти спроб кардинального перетворення суспільства, споживацтва, сцієнтизму, технократичних і елітарних соціальних теорій (у творчості Дж. Оруелла, Л. Гіббса та ін.).

Антифон (грець. antiphonos – протизвучання) – стиль хорového співу, заснований на почерговому звучанні двох хорів або хорів і солістів. Джерела А. сягають давньогрецької трагедії, культової музики Палестини, Візантії. Антифонний спів використовується як в релігійному, так і світському мистецтві.

Античність (лат. antiquus – старовина, давнина) – епоха Давнього Світу, що охоплює культуру Давньої Греції (межа III–II тис. до н.е. – кін. I ст. н.е.), еллінізму (323–30 рр. до н.е.) та Давнього Риму (VIII ст. до н.е. – 476 р. н.е.). Характерними рисами культури Давньої Греції були космологічність, політеїзм, антропоцентризм, антропоморфність богів, утвердження ідеалу калокагатії, досконалої, гармонійно розвинутої людини, агональність, полісність (невід’ємність індивіда від соціуму); культура доби еллінізму вирізнялася синтезом давньогрецьких і східних витоків, теократичним спрямуванням, порушенням уявлення про Всесвіт як гармонійний, тяжінням до утвердження особистісного начала, релігійним містицизмом; культурі Давнього Риму були притаманні космополітизм, ідея божественного походження влади, переконання в богообраності Риму, що зумовлювало експансивність культури, переконання в первинній цінності держави та державних інтересів, патріотизм, утилітаризм тощо.

Антреприза (франц. enterprise – дослівно «підприємництво») – форма організації театральної справи, в якій приватний підприємець збирає акторів для участі в окремій виставі (на відміну від репертуарного театру з постійною театальною трупю).

Антропогеографічна школа – заснована німецьким вченим Ф. Ратцелем школа західної антропології та культурології кін. ХХ – I пол. ХХ ст., яка на основі теорій еволюції та культурних кіл досліджувала історію та культуру, інтерпретуючи їх як хронологію міграційних процесів, утверджуючи міграційну природу культури, пріоритетність переміщення культурних цінностей і вторинність творчих здібностей людини.